

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Андрій КРАСНОЖОН
Олександр КРАСОВИЦЬКИЙ

10 РОЗМОВ ПРО ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

ВІД КОРОЛЯ ДАНИЛА
ДО ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Харків
«ФОЛІО»
2024

1.

Коли Земля була плоскою...

— *Коли почалося Середньовіччя?*

Коли Земля була ще плоскою. Суттєво похитнув цей застарілий стереотип про її форму Христофор Колумб у 1492 році, що є навіть важливішим результатом його експедиції на край Океану, аніж відкриття самої Америки. Цей рік в історичній хронології вважають умовним рубежем між Середньовіччям і Новим часом. Уявлення про плоску форму Землі було спадщиною набагато давніших часів, ніж Середньовіччя. Після того як європейська спільнота все ж прийняла докази про сферичну форму Землі, їй знадобилося ще ціле століття на те, щоб прийняти й факт обертання нашої планети навколо Сонця, а не навпаки.

— *Визначмося в термінах: що ж таке Середньовіччя? Чому є віки «середні», але немає, скажімо, «початкових» чи «старших»?*

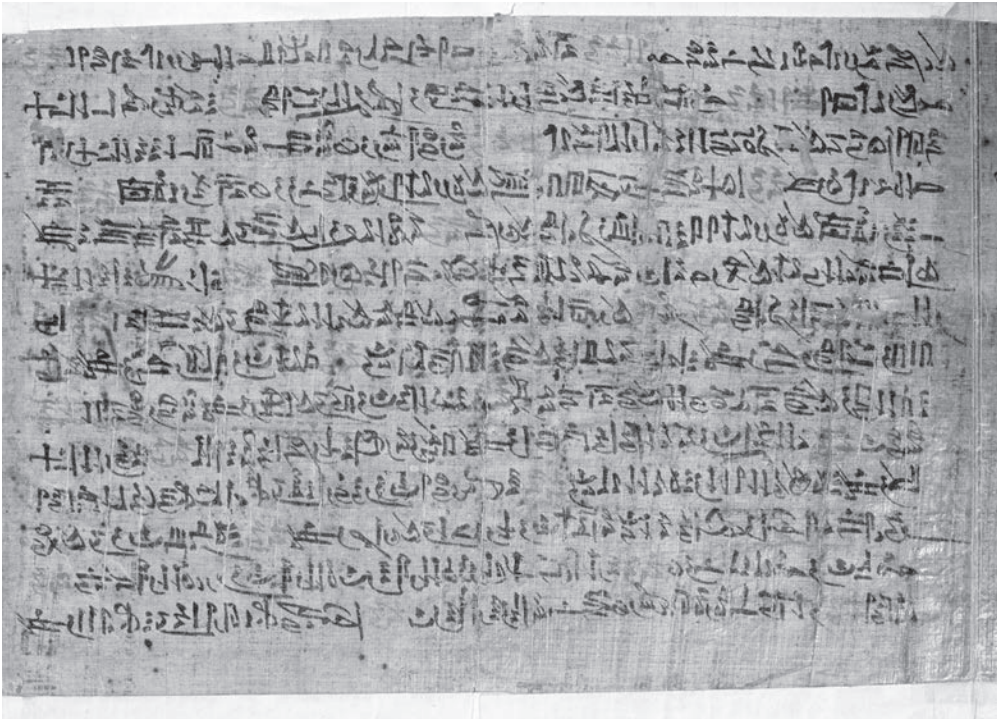
В історичній хронології фігурує багато дивних для недосвідченого вуха назв. Окрім «середніх», бувають ще віки «темні», «золоті», «бронзові» і навіть «кам'яні»... І якщо хронологію стародавнього світу вибудовано завдяки археологам і порівняно недавно — на основі спостережень за індустріальними характеристиками тієї чи іншої епохи, то для пізнішого періоду історії людства назви іноді є даниною певній традиції.

— *Назва «Кам'яного віку» (палеоліту) відображує характер поширення основного типу кам'яних знарядь — виконаних, відповідно, з каменю. Мідний, Бронзовий віки, епоха Заліза — у тій самій логіці.*

Але останні три тисячі років європейської історії поділяють на Античність, Середньовіччя, Новий час і Новітній. До того ж Античність містить три етапи: архаїка, класика та еллінізм. Середньовіччя поділяють на раннє, розвинене і пізнє. Новий час теж ділять на «ранній» і «пізній». Лише з Новітнім поки немає жодних дроблень.

— *Цій епосі всього лише трохи більше сотні років...*

— Усі спроби структурувати історію пов'язані зі сприйняттям плину часу. Ще стародавні греки намагалися структурувати своє минуле, багато в чому міфологічне. Античний мислитель Гесіод ділив минуле на чотири періоди: Золотий вік, Срібний, Мідний і Залізний. У його розумінні історія починалася з давньої ери благоденства, поступово переходячи до близької поетові епохи тяжкої праці й смутку. Тієї самої епохи, яку філософи й поети вже періоду Відродження називали не інакше як ерою щастя, гідною всілякого наслідування.

Папірус Інувера (Papyrus van Iroewer)

— Парадокси ідеалізації минулого.

— Цим грішить будь-яке покоління. Якщо дотримуватися цієї логіки, то найсвітліший і найбезтурботніший час людства припав би на епоху первісних дикунів. І дотепер люди пострадянського простору згадують запах ковбаси з дитинства, коли морозиво було по 20 копійок і їжа, ймовірно, сама падала з небес. У Стародавньому Єгипті писар на ім'я Іпувер у тексті папірусу вже три з половиною тисячі років тому запевняв своїх сучасників у тому, що все навколо настільки кепсько, що гірше не може бути. А от раніше!.. Раніше і фараони були діяльнішими, і боги чуйнішими.

— У Гесіода десь між Залізним віком ще затесалася Ера героїв...

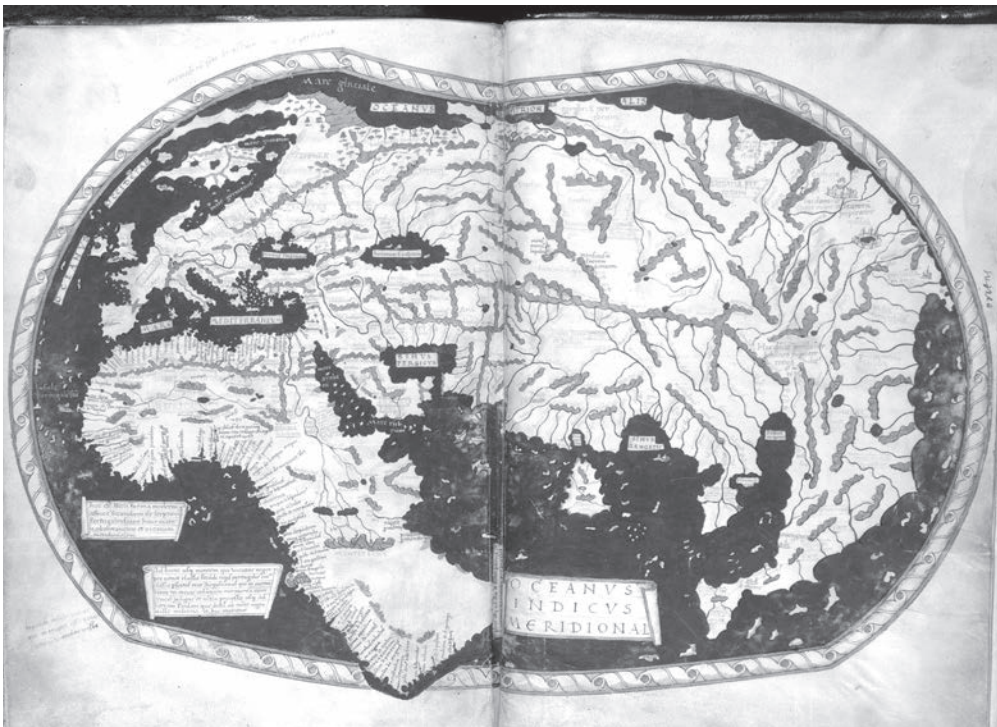
— Ера ветеранів Трої й часів підкорення Фів... Адже реальні події в хронології Гесіода мирно співіснували з вигадками та міфами. В античній Елладі боги взагалі жили поміж людей. Не те що тепер... Історія, як відомо, це ціннісне ставлення до часу.

— Часу минулого.

— Час історичний, минулий не слід плутати з часом цивільним, календарним — поточним. Історичний час — подієвий. Тече нерівномірно, на відміну від часу календарного. Заведено думати, що хід історії прискорюється в міру наближення до сучасності. Ця загальноприйнята думка видається правильною. Дійсно, що ближче до сучасності, то сильніше ущільнюється подієва канва, а хід історії прискорюється. Що менше подій відображується у свідомості пересічної людини, то повільніше в її сприйнятті біжить час, і навпаки. Вимкніть на своєму мобільному телефоні стрічку новин (не змінюючи при цьому звичного оточення), і плин часу відчутно сповільниться. З чимось подібним зіштовхується історик і археолог. Скажімо, скільки знадобилося часу, щоб на зміну дисковому телефону прийшов андроїд? Та ще й так, що сучасні діти шкільного віку часто вже не можуть визначити призначення першого за його зовнішнім виглядом. Діти, для яких наявність навіть кнопочового мобільника — вже символ сивої давнини.

— Років двадцять минуло...

А процес заміни людством кам'яної сокири на бронзову зайняв не один десяток тисяч років. Звісно, кількість щоденних подій у житті первісної людини не менша, ніж у сучасної homo sapiens. Однак кількість подій, у які вона занурена прямо чи опосередковано — несумірна. Тому палеоліт є найдовшим періодом в історії людства, він тривав майже два мільйони років. Історичний час тоді плинув у край повільно та розмірено. Археологи, що спеціалізуються на епосі каменю, оперують у стратиграфії своїх розкопок тисячоліттями, якщо не десятками тисячоліть. Прошарок у розрізі борту завтовшки сантиметр — це результат діяльності певної спільноти пралюдей, що мешкали в цій печері протягом двох, трьох або п'яти тисяч років. Кілька тисяч років туди або сюди — припустима похибка під час датування такого прошарку, який є не більше ніж коротким епізодом на шкалі первісної

Карта світу Генріка Мартелла Германуса,
що зберігається в Британській бібліотеці

історії людини. У хронології сучасного світу в межі такого діапазону вмістився б фараон Хеопс разом з Ілоном Маском, яких розділяють приблизно п'ять тисяч років.

— *Але повернімося до датування хронологічних періодів.*

Античність почалася у VIII столітті до нашої ери.

— *Дві тисячі вісімсот років тому...*

Так, а завершилася у п'ятому столітті вже ери нашої. Потім починається Середньовіччя, яке тривало приблизно до рубежу XV і XVI століть. Далі слідує Новий час, який тривав до кінця XVIII століття в першій його частині (т. зв. Ранній новий час) і до початку Першої світової війни — у другій частині. Нарешті, з 1914 року і до сьогодні продовжується період так званого Новітнього часу.

— *Але ми говоритимемо про події розвиненого Середньовіччя та Раннього нового часу.*

Принаймні плануємо дотримуватися цих рамок. Не зайвим буде нагадати про певну ступінь умовності цієї періодизації.

— *Це означає, що всі, хто сумнівається, можуть додавати свої варіанти датування.*

Користуючись при цьому власним набором фактів та аргументів... Отже, термін «Середньовіччя» винайшли років 700 тому. Річ у тім, що наприкінці XIV століття в європейському інтелектуальному середовищі знову виникла потреба у структуруванні історії. Середньовіччя — явище виключно європейське. «Середніми» називають віки між легендарною і привабливою античністю і тим періодом, який, на думку авторів цього терміна, розпочався після неї.

— *І хто ж ці винахідники?*

Інтелектуали епохи Відродження. Започаткував усе Франческо Петрарка, який запропонував ділити відому на той момент історію на дві частини — нову і давню (тобто, античну). З огляду на те, що однодумці поета в ті часи напевно вважали себе спадкоємцями епохи еллінів і римлян, а ті проміжні віки, що розділяли їх, оголошувалися «темними». Століття по тому

гуманісти без жодних сумнівів назвали ці віки «Середніми», тобто такими, що не підпадають під конкретне визначення й узагалі не надто значущі.

— Десь посередині між Периклом і Петраркою.

Або Овідієм і Ботічеллі, кому як подобається... Можливо, саме це визначення послугувало поганою рекламою Середньовіччю, яке вважалося «похмурим», «темним» (у всіх сенсах цього слова) протягом наступних століть в уявленні пересічних людей. Адже його початок ознаменував кінець Античності, символічним рубежем стало усунення з посади останнього імператора Риму 4 вересня 476 року внаслідок перевороту, влаштованого германцями на чолі з Одоакром. Цього дня малолітній Ромул Август втратив свій титул.

— Хоча фактично Римська імперія нікуди не зникла.

Східна її частина, абсолютно офіційна з часів Діоклетіана, продовжувала існувати до 29 травня 1453 р. (доки її не захопили турки), використовуючи ту ж назву — Імперія Ромеїв — і виявляючи відповідні амбіції. Одоакр вочевидь комплексував з цього приводу, як правитель несправжній, з титулом патриція. У 476 році перестала існувати лише західна частина Римської імперії, а Східна — аж ніяк. Але з формального погляду всі громадяни Європи, які прокинулися 5 вересня 476 р., з учорашніх мешканців античності перетворилися на жителів Середньовіччя. Ось чому періодизація Середньовіччя західноцентрична... Дісталось і Петрарці. За іронією долі, сучасна історична наука його ж власне XIV століття разом з усіма його гуманістами сміливо записала до винайденого ним самим нелюбого Середньовіччя. Тож відмежуватися від «темряви» постантичних століть в освіченому поступі їм так і не вдалося.

— До речі, Петрарка своє бачення двох епох засновував на принципі релігійному: антична визначалася відсутністю християнства, а нова — навпаки.

Спробуймо відповісти в контексті цієї логіки на одне запитання: Христос, як засновник християнства — він житель ще

античний чи вже середньовічний? А його старший сучасник, римський імператор Август? А ті римські громадяни, які сповідували християнство до 4 вересня 476 року, — вони є представниками середньовічної епохи чи ще античної? На стінах Помпеїв археологи знайшли один із ранніх християнських написів. Помпеї засипало попелом 79 року нашої ери за правління римського імператора Тита Веспасіана. Вірянин — автор графіті — він із якої епохи, за хронологією Петрарки?.. Тож християнство все-таки винахід античний і є частиною античної історії Європи, нехай навіть і пізньої. Релігія як маркер епохи Середньовіччя не годиться, на мій погляд.

— *Виходить, здалеку, з висоти століть дійсно видніше.*

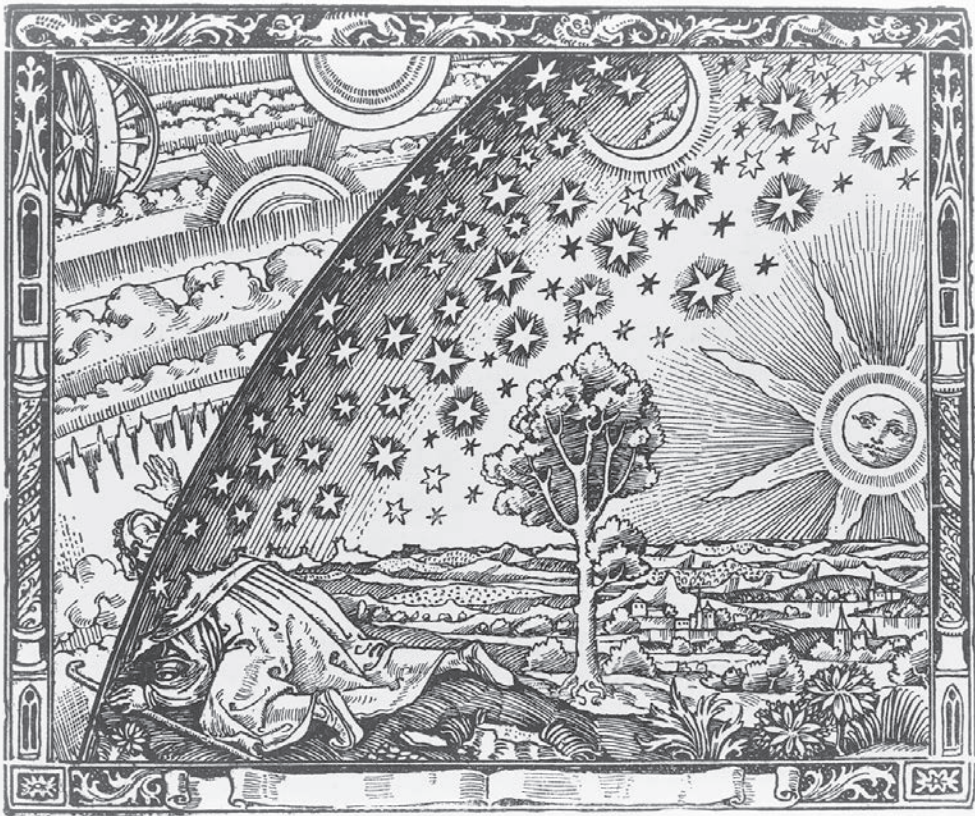
Як правило, так. Моя особиста, і можливо, помилкова думка — античність нікуди не поділася, вона збереглась у Римі східному майже до його загибелі. Остаточо ця імперія і цивілізація, створена нею, згинула лише з падінням Константинополя під натиском турків. Історія не розвивається рівномірно й послідовно в усіх куточках світу одночасно. Прогрес не настає, наче світанок, одночасно для всіх жителів земної півкулі, від північного полюса до південного, по меридіану. Деякі народи Південної Африки та Амазонії за своїм розвитком досі не вийшли із неоліту.

— *Отже, проблема початку Середньовіччя криється в тумані наукових інтерпретацій. Ну а коли ж Середні віки добігли кінця?*

— Кожне нове покоління істориків уточнює наново хронологічні рамки історичної періодизації. З моменту винайдення терміна загальна тенденція тяжіє до поступового підняття верхньої межі Середньовіччя все ближче до сучасності. Якщо винахідники терміна в XIV столітті вважали, що Середні віки закінчилися безпосередньо перед їхньою епохою, то в середині двадцятого століття закінчення Середньовіччя датувалося століттям пізніше, коли Колумб відкрив Америку. Під кінець того ж століття можна було бачити у науковій літературі дату 1640-й рік, як рік закінчення Середньовіччя у Європі. Ну а сьогодні все частіше зустрічається думка про те, що воно завершилося аж на початку XIX століття.

— У чому причина такої мінливості?

Причина у вічно змінюваних критеріях. Кожне нове покоління істориків прагне уточнити критерії цієї самої європейської «неантичності», яку і назвали «Середньовіччям». Той факт, що античність скінчилася, поступившись місцем новій епосі, сумнівів не викликає. Проте коли? Це питання залишається актуальним досі. Одним з її проявів став всепроникний християнський догматизм, що став приписувати людині роль істоти, керованої рукою Бога. Головним регулятором долі стала не ваша добра воля, а божественне напередвизначення. Цей новий, релігійний погляд на людину контрастував зі сприйняттям її в період античності, де індивід, персона сама була творцем своєї долі, навіть якщо боги щодо нього мали інші плани. Своїми власними

Гравюра Фламмаріона, на якій зображено астронома, що досяг краю «пласкої землі», 1888 р.

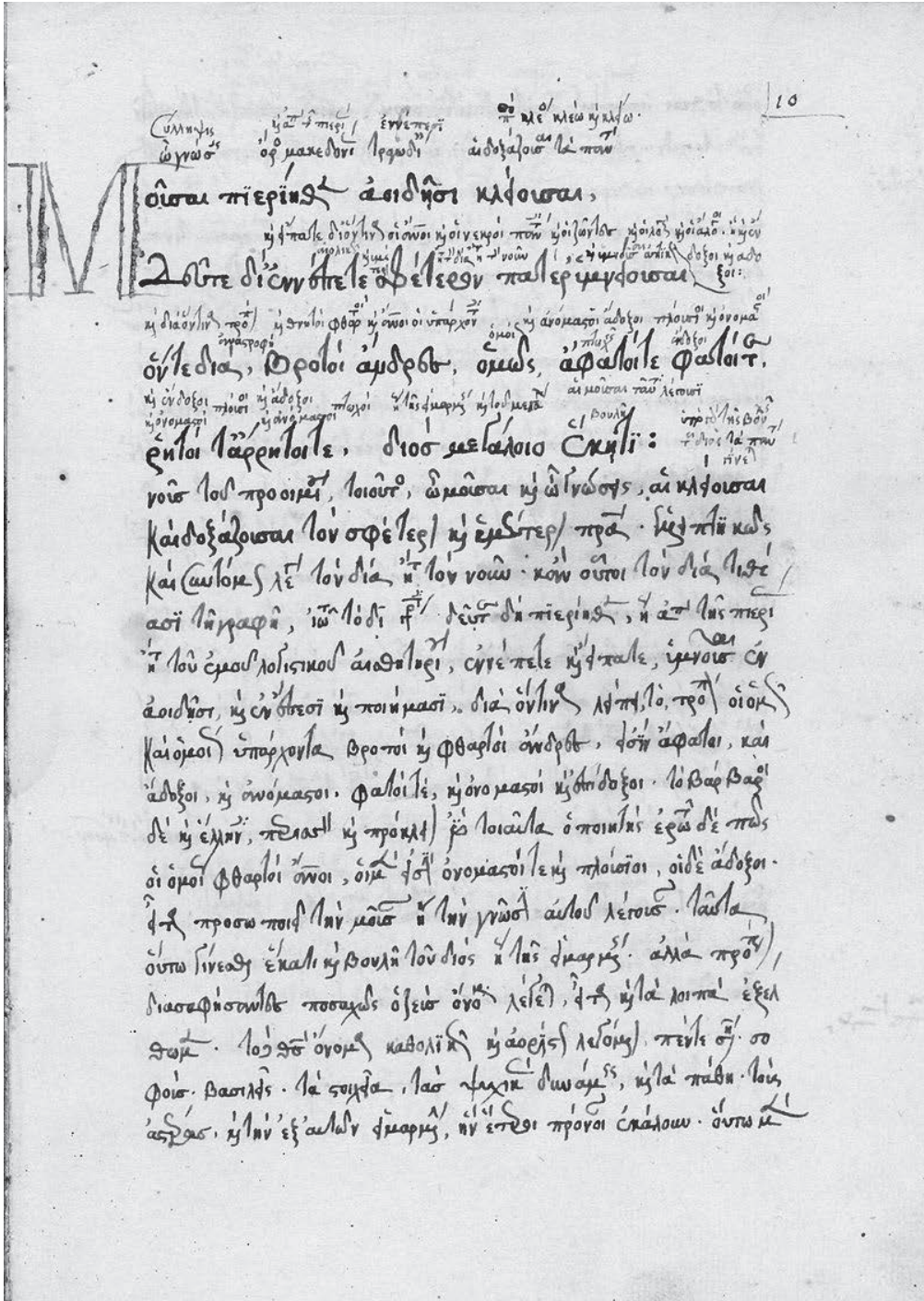
богами (божками або святими) рівною мірою заселяли місцевість як мешканці Стародавньої Греції, так і середньовічної Європи. Але стосунки з підопічними у них склалися по-різному. Персонаж «хитромудрого», спритного Одиссея міг народитися лише в умовах цивілізації античної, але аж ніяк не середньовічної християнської. Еллінських богів можна було обдурити, з ними можна було домовитися. Але в середньовічній і «темній», за Петраркою, Європі — ніколи. Християнський середньовічний бог авторитарний, він має всю повноту влади над людською долею. Гуманістам XIV століття все це, вочевидь, набридло. І під тлінним впливом надихаючих давньоримських руїн Апеннінського півострова в умах освіченої публіки зачалось Відродження з його античною тягою до філософії індивідуалізму. Незабаром це дало підґрунтя для реформи усталених відносин Церкви з власною паствою.

— *Реформація.*

Так, назва говорить сама за себе. Серед європейців почали з'являтися античні за своєю суттю настрої — дух підприємництва і творчості. Людині (humanum латиною — звідси той самий «гуманізм») надавалося право на реалізацію самостійності, ініціативи й, звісно, таланту. Бог залишався як і раніше усюдисущим, але людина могла відчувати «вітерець долі». Успіх, зокрема й соціальний, комерційний, підприємницький — почав уважатися проявом правильно вибудованих взаємин із Богом. Популярна думка, що саме реформація заклала основи лідерства так званого сучасного Західного світу. Тоді як ортодоксальне християнство загнало Росію (куди ж без неї в наших бесідах?) туди, де вона перебуває зараз.

— *В окопи під Бахмутом...*

Приблизно... Так от, реформаторські церкви, які опротестували католицький догматизм, називаються протестантськими. В їхній основі закладена етика працьовитості. Не дивно, що Західна Європа найуспішніше пожинає плоди цих змін у країнах саме протестантського віросповідання: Німеччині, Швейцарії, Швеції, Данії та інших.

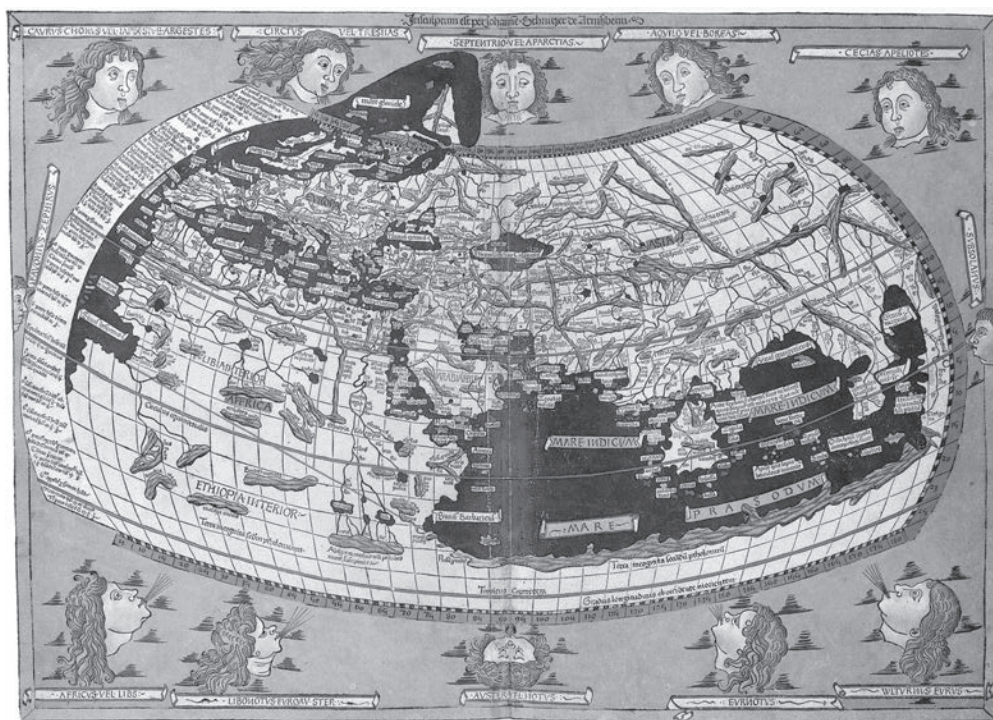
Рукопис Гесіода «Робіт і днів», копія, виконана у XVI ст. на пергаменті.

— Так само як і Сполучені Штати Америки — всі вони протестантські, за деякими винятками.

У цьому також можна бачити секрет їхнього соціального добробуту та економічних успіхів. Ми так докладно на всьому цьому зупиняємося в преамбулі до майбутніх розмов про історію земель українських лише тому, що всі ці процеси повною мірою впливали на перебіг і розвиток подій тутешніх. Контекст цілого необхідний для розуміння окремого. Українська історія від кінця XIII століття і до кінця XVIII формувалася в орбіті впливу як Заходу, так і Сходу.

— І все-таки повернімося до пошуків верхньої дати Середньовіччя.

Вона блукає епохами, чіткої межі немає. У чому сумнівів точно немає особисто в мене, так це в тому, що Велика індустріальна революція підвела ризик під Середньовіччям остаточно.

Карта, виконана за «Космографією» Птолемея, гравером Йоханом Шнітцером з Армсхайма (1482 рік)

ЗМІСТ

Розмова перша КОЛИ ЗЕМЛЯ БУЛА ПЛОСКОЮ... ..	3
Розмова друга ХОРОВІД ЧОРНОЇ СМЕРТІ	51
Розмова третя ВЕЛИКА ІТАЛІЙСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ТА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО	87
Розмова четверта НА ОКОЛИЦЯХ КИЇВСЬКОЇ РУСИ	133
Розмова п'ята КРАЇНА БОГДАНІЯ	165
Розмова шоста «ТУРЕЦЬКИЙ СТРАХ» НА БЕРЕГАХ ЧОРНОГО МОРЯ	193
Розмова сьома КІНЕЦЬ СТАРОГО СВІТУ: УКРАЇНА ПІСЛЯ КОЛУМБА	217

Розмова восьма
МЕШКАНЦІ ЛУКОМОР'Я243

Розмова дев'ята
ДИВНА ВІЙНА289

Розмова десята
ОСТАННІЙ З МОГІКАН335